

Tunuslu Hayreddin Paşa

CEMİL MERİÇ

Tunus'un düşünce tarihinde iki ad: İbn Haldun, Hayreddin. Biri cihanşümül bir zekâ, İslâm irfanının son muhteşem fecri. Öteki geniş ufuklu bir devlet adamı, içtimai ehramın en alt basamağından zirvelere tırmanmış. İkisi de mağlûp ve mustarip, ikisi de yalnız. İkisinin de meşhur olan: *Mukaddime*'leri. İbn Haldun, tarihle pençeleşen bir dev. Hayreddin, tarihin ifşalarına kulak kabartan bir dinleyici. Benzeyen tarafları: ciddiyet, samimiyet, tecrübe. Avrupa *Akvemü'l-Mesâlik*'i yüz yıldan beri tanıyor. Biz bir devrin bütün bocalayışlarını, bütün arayışlarını dile getiren o vesika-kitaptan hâlâ habersiz. Önce yazarın hayat hikâyesine bir göz atalım:

Esir pazarından satın alınmış bir çocuk... Kanlıca'da geçen birkaç yıl... Sonra uzak bir ülkeye yolculuk, bir şark sarayı... ve Avrupa. Batının içtimai müesseselerine hayranlıkla eğilen genç bir tecessüs. Kanma bilmeyen bir öğrenme aşkı. Ve tekrar... tecedüt humması içinde çırpınan Tunus'a dönüş. Batı irfanıyla bilenen bu çetin irade karşısında bütün kapılar kendiliğinden açılır. Tunus beyinin eski kölesi, Tunus'un Müdürü Reisi olur. Sonra yeniden Avrupa: Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya hükümdarları nezdinde çeşitli görevler, nihâyet zengin bir tecrübeyle İstanbul.

Hayreddin, Osmanlı efkâr-ı umumiyesinin meçhulü değildi. 28 Ağustos 1875'de yayımlanan *İttihad* gazetesini, paşanın ıslahatçı kişiliğini koltuk kabartıcı bir mukayeseyle mühürlüyordu: Devlet-i Âliyye için Reşid Paşa ne ise, bugünkü Tunus için Hayreddin Paşa odur. İktidar-ı ilmsine gelince... *el-Cevâib* gazetesinde tefrika edilen *Akvemü'l-Mesâlik* en parlak delil. "Hikmet-i hükümeti bu eser-i celidinden iktibas edenlerin bir büyük devlet idaresine muktedir olabilecekleri şüpheden vâreste". Oysa eser Paşa'nın "kudret-i şâmilisinden" bir nebzendir. Artık "sahib-i eserin siyasi kudretini" tasavvur edin.

Saraya yakın nüfuzlu dostlar da bu sitayiş taarruzunu sürekli telkinlerle destekliyorlardı. Devlet-i Âliyye buharan içindeydi. Padişah, meclisi dağıtmak zorunda kalmıştı. Garabetleriyle temayüz eden Vefik Paşa'nın yerine

Tunuslu Hayreddin.

Avrupa ahvalini bilen tecrübeli bir vezir aranıyordu. İstanbul'a gelir gelmez iltifat-ı şâhâneye mazhar olan Hayreddin, birkaç ay sonra mühr-ü sadarete nâil oldu.

Bu beklenmedik ikbâlin Osmanlı intelijansiyasında sevimsiz tepkiler uyandırmaması mukadderdi. Namık Kemal için, Paşa'nın İstanbul'a gelmesi çok daha hayırlı olacaktı. "Paşa belki Buhara veya Tahran'da bir iyi sadr-ı âzam" olabilirdi. Fakat "biz Tunus'dan memur dilenecek kadar" düşmemişti (Menemenli Rifat Bey'e mektup, 5 Ekim 1878). Şâirin on dört gün sonraki mektubunda da şunları okuyorduk: "Hayreddin Paşa için, biz Tunus'dan vükelâ dilenmeye muhtaç değiliz dediğim ciddiydi; çünkü Tunus mâlûmât-ı siyasiyece bizden çok aşşırdı." 1 Kasım 1878'de daha tarafısız görünmeye çalışan Namık Kemal'e göre, "Hayreddin Paşa'ya ahlâkça vükelâmızın hiçbirisi müsavi olamaz, fakat idrâkçe hepsi müsavidir". Kemâl'in Paşa'yla muarefesi yokmuş, *Akvemü'l-Mesâlik*'i okumuş sadece, "o maskara *Akvemü'l-Mesâlik*".

Belki şâirâne bir öfke. Ama Kemâl büsbütün haksız da değildi: Osmanlıdan çok İslâmî Paşa... Hayatı Tunus'ta geçmişti. Türkçe bilmiyordu. Yani Devlet-i Âliyye ahvalinin yabancıydı. Gönülden bağlıydı hilâfete.

Çünkü âlem-i İslâmın en büyük temsilcisi, en güçlü desteği halifeydi. Hayreddin, Abdülhamid Han'ın iltifat ve itimadını kazandığı halde, sekiz ay sonra sadareten ayrılmak zorunda kaldı. Kemâl'in *Akvemü'l-Mesâlik* düşmanlığı, Ali Suavi'ye duyduğu kinin uzantısı. Filhakika *Akvemü'l-Mesâlik* sarıklı ihtilâlcinin başucu kitaplarından biriydi.

Çağdaş bir Amerikan yazarının "hem siyaset tarihçileri, hem siyasi felsefeyle uğraşanlar için eşsiz bir tekbir" diye tanıttığı bu vesika-kitap 1867'de yayımlandı. Hayreddin eseri kaleme alırken devlet hizmetinde değildir. Ne var ki geçici bir küsüftü bu. Tekrar politikaya döneceğini biliyordu, henüz gençti (40-45 yaşlarında).

Kapaktaki isim: "Ülkeleri tanımak için en emin yol." Eser üç bölüme ayrılmıştı: Önce Mukaddime, sonra Avrupa'yı tanıtmaya çalışan I. kitap (342 s.), sonra: Dünyanın coğrafî bölgeleri, hicri ve milâdi tarihlerin karşılaştırılması ve bol bol takriz. Kitabın ruhu: Mukaddime. Paşa hem Doğuya, hem Batıya seslenen bu müdafaa-nâmeyi bir yıl sonra Fransızcaya çevirtir. Abdurrahman Süreyya'nın 1878'de *Akvemü'l-Mesâlik* adıyla Türkçeleştirdiği Mukaddime'nin mükemmel bir İngilizce tercümesi de var: Leon Carl Brown, 1867.

Zaman ve Zemin

Tanzimat ricali, dahilî siyasetlerini Avrupa'ya sefaretler kanalıyla izaha alışıktilar. Osmanlı intelijansiyasının Batı dünyasıyla doğrudan teması 1867'den sonradır. Devlet-i Âliyye ile ihtilâfa düşen Mustafa Fazıl, emellerini gerçekleştirmek için Yeni Osmanlıları Paris'e çağırır. Batıya hicret eden bu ilk müteciler kafesi bütün siyasi müteciler gibi karışık bir topluluk: dürüst insanlarla üçkağıtçılar bir arada. O bir avuç gurbetzedeyi, çok geçmeden hiziple bölünür. Her hizip Avrupa kamuoyunu kazanmak ister, Batının kiralık kalemlerinden faydalanmaya çalışır. Çıkarılan gazeteler kaçak olarak anavatana sokulur.

Tunuslu devlet adamının o toy ve mâcerâperest delikanlılarla herhangi bir münasebeti yoktur. Bununla

beraber Akvemü'l-Mesalik yazarını Tahtâvî'yi, Sadık Rifat Paşa'yı, Afganî ve Muhammed Abduh'u... içine alan zincirin halkalarından biri sayabiliriz. Hayreddin kökleşecek olan bir geleneğin de kurucusu; başka bir deyişle, ülkesindeki islahat için Avrupa'dan yazılı olarak yardım isteyen ilk devlet adamı. Onu böyle bir sözcülüğe hem aldığı terbiye, hem de siyasi tecrübeleri hazırlamıştı.

İslâm iyi tanıyordu. İbn Haldun'u, Mâverdi'yi, Gazalî'yi okumuştur. Gerçi Doğulu bir devlet adamı için tanınması gereken üç zirveydi bunlar. Ama Paşa'nın malûmatı çok daha derin, çok daha ihâtalı. Düşüncelerini savunurken rasgele bir devlet adamının tanıyamayacağı birçok fakihlerden de iktibaslar yapar: Mavak, İbn Abidin, Taftazânî, İbn Hayyim el-Cevziyye, İbn Akil ve el-Harâfî gibi. Kitap şâirâne coşkunluklardan uzak, sıkı bir istidlâller zinciriyle örülü ve didaktik mâhiyettedir. İslâm an'anesine gönülden bağlıdır yazar. Besmeleyle başlar ve takdir-i lâhiye teslimiyetle biter. Biçim de, ruh da İslâmî. Bir kelimeyle, Hayreddin kucağında yaşadığı dünyanın gerçek bir temsilcisi. Peki ama Avrupa'yı ne kadar tanıyor-du?

Genç Hayreddin Tunus'a gelir gelmez yeni kurulan Mühendishane'ye (Ecole Polytechnique) girmiş. Fransızca öğrenmeye başlamış, yabancı müşavirlerle tanışmıştı. Daha sonra iki defa Fransa'ya gitti ve uzunca bir zaman kaldı orada, birincisi (1853-56), ikincisi (1862-69). Bu uyanık devlet adamı elbette ki Avrupa'nın çeşitli çevreleriyle temasa geçecek, siyasi müesseselere dikkatle eğilecekti. Ama unutmamalım ki tecessüslerimize yön veren ihtiyaçlarımızdır. Hayreddin'in bu yabancı dünyayı, bütün ananeleri, bütün ifaniyla kucaklaması beklenemezdi. Bir an önce çözülmesi gereken meseleler vardı kafasında: İslâm ülkeleri neden geri kalmış, Avrupa niçin ilerlemişti? Bu yeni medeniyetten neler alabilirdik? Avrupa'da benzerlikler arıyordu Hayreddin. Dikkatini teferruat üzerinde dağıtmıyordu, hasbî tefekkürü harcayacak zamanı yoktu. Temellere inmek lâzımdı önce.

Hal ve Akd Erbabi

Kanunların iki kaynağı vardı Hayreddin'e göre: akıl ve vahiy. Akıl, insanlığın ortak malıydı; adaletle hürriyet, aklın iki temel prensibi. İslâm dün-

yası adaletle hürriyeti baş tacı ettiği müddetçe yükselmiş, Hıristiyan dünya bu temel değerlere ihanet ettiği için karanlıklarda kalmıştı. Hatasını anlayan Batı adalet ve hürriyete dört elle sarıldı, terakki ve tekamülün merkezi oldu böylece. Bizse o kutsal ilkelerden yüzçevirdik, çöküşümüzün başlıca sebebi bu.

Evet Hayreddin Batıyı tanıyor, ama bir İslâm olarak. Sadullah Paşa'lar ve Namık Kemâl'ler gibi coşkun ve hayalperest değildi. Amelî bir zekâ idi, günün mübrem ihtiyaçlarını düşünüyordu. İslahat demek hemen uygulanabilecek ve İslâmîyete ters düşmeyecek düzenlemeler demektir. Hudutlu bir tecessüs belki, ama uyanık ve ne istediğini bilen. Avrupa'daki icad ve keşiflerden uzun uzadıya söz eder, çünkü, bunlar bütün insanlığın. Çekinmeden benimsebilirler. Malûmatı ruşluktan hoşlanmaz, verdiği bilgiler, herhangi bir mektep kitabından alınmışcasına kurudur. Eğitime büyük yer ayırır, çünkü İslâm dünyası için yeni kadrolara ihtiyaç vardır, meşrutiyeti takdir eder ama bu yönetim biçiminin üzerinde en çok durduğu yeri vekillerin sorumluluğudur.

Filhakika: Avrupa'da adaleti, hürriyeti, emniyeti sağlayan bir mesuliyet nizamı vardır; mesuliyet-i vükelâ. İslâm'da millet meclisi yoktur. Ama bir "ehl-i hal ve akd" zümresi var. Eski İslâmın yükseltilmiş zümrenin eseridir. Temsilî hükümet, idarecileri murakabe için bir vasitadır sadece. İslâm cemiyeti, muhtelif içtimâî ve iktisadî menfaatlerin çatıştığı bir topluluk değildir: Kaynaşmış bir bütündür, havas ile avamdan ibaret bir bütün. Ehlâmın zirvesinde ise "hal ve akd erbabi" var Yani şeriatın temsilcisi olan ulemâ sınıfı.

Paşa'ya göre, İslâm devletlerinin zevali, ulemanın umur-ı siyasiyeye yabancı kalmaları yüzündendir. Hayreddin'i, böyle bir teşhise götüren âmil neydi acaba? *Türkiye ve Tanzimat* yazarı Engelhard'a göre: *Akvemü'l-Mesalik*'i, Abdülâziz Han'da görülen mutlakiyet temayülleri ilham etmiş. Türk aydınlarında müphem olarak beliren endişeleri dile getirmiş Hayreddin. Yani, "Mukaddime"nin ana fikirleri; "gerek payitaht'ta, gerek başlıca vilâyet merkezlerinde ara sıra hafif olarak su yüzüne çıkan" düşüncelerin programlaşmasıdır ibaret. Paşa der ki: En mükemmel insanın bile zaman zaman heveslerine, ihtiraslarına kapıldığını olur. Liyakatlı bir hükümdar için "ümmetin umur-ı hükümete iştiraki, vükelânın mesuliyeti", hükümet işlerinde murakabe, gerçek bir ni-

mettir. Hele hükümdar liyakatsizse böyle bir murakabeye mutlak ihtiyaç vardır. İngiltere, mecnun bir hükümdar olan III. George zamanında en tehlikeli buhranları atlattığını böyle bir murakabeye borçlu değil mi? Thiers'in Napolyon için söyledikleri kulağımızda küpe olmalı: "Tek kişinin hükümeti, hükümdarın iktidar ve ehliyeti ne kadar yüksek olursa olsun, daima tehlikelidir." Fakihlerin hepsi aynı hükümdar birleşir; Hükümdar, bazı haklarını, bir topluluğa veya birtakım insanlara vekâletlen devredebilir. Hatta böyle bir devir, hükümdarlık haklarının en mühimlerinden biridir. Demek ki yapılacak şey, "Saltanat-ı Osmanîye"nin eski bir kanununu "tevsi ve islah etmektir". Engelhard, "Kanunnâme-yi Süleymanî"yi hülâsa ettikten sonra "işte, der.. Müslümanlar arasında tamammîden etmeye başlayan ve bilhassa maksadları, hatta teşkilâtı meçhûl bir nevi siyasi cemiyet olan Genç Türkiye'nin tercüman olduğu efkâr ve hissiyatın özü bu idi." (Ali Reşat tercümesi, s.133-135).

Süleyman Kanunnâmeleri

Süleyman'ın ikbal ve ihtisâmı bu kanunun eseridir, Hayreddin'e göre. Padişah, vükelâ ve havasını toplayarak bu kanun hükümlerine riayet edeceğini ve ettireceğini bildirmiştir. Sonra da yeminler.. Kanunu hazırlarken ülkesinin en büyük ulemasıyla istişare eden hükümdar bu kanunda aşağı yukarı şöyle der:

Devlet-i Aliyye'nin idaresi ulemanın ve vükelânın mesuliyeti altındadır. Saltanatın temeli şeriat olduğuna göre, padişah doğru yoldan inhiraf ederse, onu ikaz etmek ulema ve vükelâyâ düşer. Padişah herhangi bir karar almadan önce istişare etmek zorundadır; kötülüğü önlemek her Müslümanın vazifesidir. Bu işe en ehliyetli olanlar ise ulema ve vükelâdır. Çünkü ulema şeriat ahkâmını en iyi bilen zümredir; vükelâ ise *umûr-ı siyasiyye ve zamanın icabları*na vâkıf.. Padişah şeriat hükümlerine yan mı çizmiştir? Bu iki zümre hemen harekete geçecek, Padişah'ı ikaz edecektir. Hükümdar hatasını kabul ederse ne alâ.. Yoksa ordu kumandanları haberdar edilir. Keyfi davranışların arkası kesilmese Padişah haf edilir. Tahta aynı âileden bir başkası çıkarılır.

Bir kelimeyle Avrupa'nın millet meclisinden beklediği görevi İslâm dünyası ulema ve vükelâ ya yüklemiştir. Tefiş ve murakabe İslâm'da Avrupa'dan çok daha mühimdir; çünkü yalnız dünyevî bir yükümlülük değil, dinî bir vecibedir de. Süleyman Kanunnamesi'

ne riayet edildiği müddetçe Devlet-i Aliyye yükselmekte devam etmiş; bu kanundan inhiraf, inkirazın başlangıcı olmuştur. Paşa ülkenin idbarını nizam-ı kadimin bozuluşuna bağlar; İslâmın şiarı olan adalete gölge düşmüş, can ve mal emniyeti bulamayan Hıristiyan teb'a başka devletlerin himayesini arar olmuştur. Yabancılar için bulunmaz bir müdahale vesilesi.

Millet Meclisi

Gaile, gaile.. Tanzimat, yerinde tedbirlerle inkırazı önlemeye çalışır. Ne var ki yapılan ıslahatı yetersiz bulanlar da var. Aşırı hürriyetçiler Hıristiyan ekaliyetle birleşerek bir millet meclisi kurulmasını istiyorlar. Paşa, bu talebi meşrû bulur, ama nazarı olarak. Şüphe yok ki herkesin amacı bir: Teb'a-yı şâhnenin refah ve saadeti. Hürriyetçilerin niyetleri asil, emelleri hâlis. Ama bir hayalin kurbanıdır. Çünkü ülkenin gerçek durumunu bilmiyorlar. Başlıca hataları: Zamansız kurulacak bir millet meclisinin ne gibi tehlikelere yol açacağı düşünmemek. Aynı talep, Hıristiyan teb'a tarafından ileri sürülünce çok daha ihtiyatlı olmak lâzım. Bizden olmayanların iyi niyetlerine ne kadar güvenebiliriz? İstenilen hürriyetlerin verilmesi gayrimüslim teb'anın gizli emellerine hizmet etmek olmaz mı? Siyasî hürriyet demek teb'anın bütün haklardan eşit olarak faydalanması demek. Böyle bir eşitlik, ehliyeti olan herkesin en yüksek makamlara çıkabilmesi demek. Siyasî hürriyet.. iyi ama, önce devletin bekası. Bu hedefte birleşiyor muyuz? Vasıtalar üzerinde ayrılırsak da beis yok.

Hayreddin, teb'a arasında böyle bir anlayış birliği olmadığına inanır. Devlet kendi kendini korumak zorundadır. Avrupa devletleri de sadece hanedan tebeddülü gibi, teferruat haklinden bir tehlike ihtimalini düşünerek siyasî hürriyeti kısıtlamadılar mı? Oysa bizde tehlike çok daha ciddi. Ülkemizde çeşitli kavimler yaşamaktadır; bunların çoğu devletin resmî dilini bilmez ve kendi aralarında da anlaşamazlar. Bütün kavimlerin temsilcilerini bir araya toplayan bir meclis, Babil kulesine benzemeyecek mi? Bir kısım vatandaşları böyle bir haktan mahrum etmek ise, hakkaniyete aykırı. Demek ki Bâbîâli, teb'aya aşırı bir hürriyet vermemek ve millet meclisine iltifat etmemek zorundadır. Ama bu geçici bir durum: Ülke ilerlemektedir, yarın engeller kalkacak ve teb'aya geniş bir hürriyet verilecek ve istenilen meclis kurulacaktır. Liberalizme geçemiyorsak bunun başlıca sebebi Avrupa'nın mü-

dahalesidir. Avrupa, Devlet-i Aliyye'nin kendi teb'ası üzerinde kaza hakkı olmadığını iddia edecek kadar insafsız.

Dikkate lâyık değil mi? Tanzimat'ın bütün büyük devlet adamları bir millet meclisi kurulmasını zamansız bulmaktadır. 1867'de, Midhat Paşa'nın meşrûfi rejimi bütün fenalıkları önleyecek bir tedbir sayması Fuad Paşa'yı gülümsetir. "Bu zata öğretemedik ki, der.. politikada şâh-dârûların (panacée) yeri yoktur."

İktisadî Görüşler

Devletin iktisadî hayata müdahale etmesi lüzumsuz. Adalet ve emniyeti sağlasın, yeter. Güven içinde yaşayanlar kollarının ve kafalarının var gücüyle çalışırlar. Ne hazin tezad? Liberalizme karşı olanlar Batı'dan gelen mamuller ve lüks eşya içinde yüzüyor. İktisadiyat için yıkıcı, siyasî bakımdan utandırıcı bir davranış. Düşünceye gümrük duvarı koymak abes. Mühim olan bir an önce iktisadî bağımsızlığa kavuşmak. Avrupa'ya hammadde verip, mamul madde almak iktisadî bir esaret. Böyle bir ihtiyaç hem istiklâl'e bağdaşmaz, "hem de muhafaza-i nüfuz ve kudret"le. Hele "cihet-i ihtiyaç, levazım ve mühimmat-ı harbiyeye müteallik" ise.. Paşanın devlet anlayışı o çağın Avrupası'nda da geçerli, liberalizm de devletin vazife ve yetkilerini geniş ölçüde kısıtlar. Ona göre de en iyi hükümet, en az hükmedendir. Bir kelimeyle, İslâmî devlet görüşüyle liberalizmin prensipleri birbirile çatışmaz. Her ikisi için de iyi dev-

let, masrafları ve vergileri asgariye indirir.

Bununla beraber Hayreddin'in İslâm ülkeleri için yeni sayılabilecek teklifleri de var: Meselâ İslâm ülkelerinin Avrupa'ya ucuz hammadde ihraç edip, oradan pahalı mamul madde almasını tenkit eder. Ülke, ürettiği malları, mamul madde haline getirmelidir. İthalâtla ihracat arasında denge kurulmalıdır. Devletin ithalâtı, ihracattan fazla olursa iflâsa sürüklenir.

Hayreddin'in tavsiye ettiği bir başka yenilik de Anonim Şirketler. Sermayenin rahatça tedavül edebilmesi için yollar yapılmalı, vilâyetler birbirine bağlanmalıdır. Hayreddin, sanayi teşviki için sergilerin açılmasından, en iyi mamul ve mahsullerin mükâfatlandırılmasından yanadır. Bir kelimeyle Paşa'nın iktisadî görüşleri, Avrupa'daki klâsik iktisat görüşlerine uygundur.

Devlet, iktisadî faaliyetleri destekleyen engelleri ortadan kaldırmalıdır. Yazar, yerli sanayii korumak için bir tarife siyaseti takibetmenin lüzumundan bahseder. Bir kelimeyle iktisadî görüşleri Ricardo, Smith. Say istikametindedir. Ama tavsiyeleri daha çok ampirik bir mahiyet taşır. Yani Paşa, okuduğundan çok, Tunus'taki tecrübelerinden faydalanır. Unutulmasın ki Hayreddin'in tavsiyeleri de, tecessüsleri de amelî'yi ön pâna alır. Çağının iktisad nazariyelerinden ne kadar haberdardı bilmiyoruz. Kimleri okumuştuk, kestirmek güç. Muhakkak olan şu ki devlet ve iktisadî faaliyetlerle ilgili görüşleri Avrupa'dan iktibas edilmiş

Tunuslu Hayreddin'in Abdülmecid'den beylik menşurunu alması.

bir çözüm yolu olmaktan çok, İslâmî bir tepkiyi ifade etmektedir.

Hayreddin devletten ne istiyordu? Kanunları tatbik ettirmek ve teb'anın can ve mal emniyetini sağlamak. Bu teledi, çağının Avrupalı iktisatçıları pekâlâ benimseyebilirdi. Sonra vergiler toplanmalı, memur maaşları muntazaman ödenmeliydi. Unutmayalım ki Hayreddin bir İslâm devlet adamıdır. O, insanı bir "homo ekonomikus" olarak ele almaz ve alamazdı da. O'na göre iktisadî faaliyet, devleti güçlendirecek bir faaliyettir, yani bir gaye değil bir vasıta. Bir yerde liberallerden çok merkantillistlere yakındır. İslâmın iktisadî çöküşünden, keyfî idareyi sorumlu tutar. Avrupa'nın bu sadakat üstünlüğü ise meşrutiyetin eseridir. Bir kelimeyle, *Akvemü'l-Mesâlik* bir terkiptir. İslâm ve Batı düşüncesiyle, İslâm ve Batı müesseselerinin İslâmî plânda ampirik bir terkihi.

Zira muhatabı önce kendi dünyası, sonra da Avrupa'dır.

Avrupa'nın Üstünlüğü

Hayreddin de çağdaşı olan aydınlar gibi Avrupa'ya hayran. Batının fa-

ikiyeti *Akvemü'l-Mesâlik*'in laytmotivlerinden biri. Kafasını kurcalayan sual şu: İslâm medeniyetiyle Hıristiyan medeniyeti aşağı yukarı aynı prensiplerden yola çıkmış. Neden birisi alçılırken öteki kemâlin zirvesinde? Avrupa'nın ilerlemesi coğrafi bir sebepten mi? İklimi mi daha güzel? Toprağı mı daha bereketli? Hayır. İrki bir üstünlük de söz konusu olamaz. Hıristiyanlık desek? Ne münasebet. Avrupa'da dinle devlet ayrılmıştır. Eğer Hıristiyanlık dünyevî ilerlemeye sebep olsaydı, Papalık devletinin, Avrupa'nın en geri değil en ileri devleti olması gerekirdi. O halde "Avrupa'nın üstünlüğü", akdemiyetinin eseri. Başka bir söyleyişle geriliğimizin sebebi: "Adalet ve hürriyet esaslı üzere kurulan tanzimat ve tensikatdan müstentîç maârif ve fünunda Avrupalıların terakki ve tekaddümü."

Daha sonra aynı suali başka bir ifadeyle tekrarlayan Avrupalı sosyologların vardığı hüküm de bu değil mi? Başka bir ifadeyle dedik. Çünkü bugünkü Batılılar için Batının üstünlüğünü yapan kapitalizmdir. Osmanlı neden kapitalizme geçememiş? Geç-

memiş, çünkü Avrupa ondan evvel davranıp müesseselerini kurmuş ve Osmanlı iktisadîyatının o istikamette gelişmesini önlemiş (M. Rodinson, *İslâmîyet ve Kapitalizm*).

Paşa der ki: Adalet ve hürriyet olmadan Avrupa'nın seviyesine yükselmeyiz. Adalet ve hürriyet ise İslâmın temeli. Şüphe yok, ama Avrupalıların bu temel üzerinde kurdukları siyasi ve içtimai müesseseleri de tanımalıyız. İslâm devletleri Batı müesseselerini neden benimsemesinler? Eğer bu müesseseler hikmete uygunsuzsa? "Hikmet, Müslümanın kaybedilmiş malı" değil midir? Vaktiyle Avrupa bizi taklit etmişti. Şimdi de biz onu taklid edemez miyiz?

"Maslahat" Prensibi

Evet, şeriatın menşei ilâhidir. Gayesi: hem dünyevî, hem uhrevî saadet. Ama şeriatın bütün hükümleri donmuş ve kalıplaşmış değildir ki. Sonra şeriat, fert veya hükümetin yapması veya sakınması gereken her şeyi teferuatıyla söylememiştir. Şeriatın açık olarak yasaklamadığı her fiil mübahdır. Bu mübahlar dünyasında hükümetlerin biricik rehberi, toplumun menfaati olmalıdır. Toplumun menfaati yani maslahat. Maslahat, mefsedetle ziddidir, lügate göre. Sulh yolu, fayda demektir. Maslahat-ı mürsele; şeriat tarafından itibar, iptal veya ilga edildiği belli olmayan bir mes'elenin fakihler tarafından hükümlendirilmesi.

Paşa'nın bu konuda başlıca kaynağı bir Hanbelî fakihidir: İbn Kayyim el-Cevziyye. El-Cevziyye'ye göre; hükümetler, fıkıhın açık prensiplerine karşı gelmemelidir. Ne var ki iyi olan, iyilik yolunda yapılmış olan her iş, gerçekte Allah tarafından vahy edilmemiş veya Peygamber tarafından söylenmemiş de olsa, şeriate uygundur. Şartlar değişir zamanla. Dün faydalı olan, bugün zararlı olabilir. Demek ki idare tarzı da, kanunlar da aynı kalmaz. Neyin eskidiğini, nelerin değiştirilmesi gerektiğini, toplumun yeni ihtiyaçlarını kim tayin edecek? Ehl-i hal ve akd. Yani ulemâ ile havas. Adına ister aydın diyelim; ister elit. Topluma yeni teklifler sunmak bu zümrenin görevidir. Sıhhatli bir reformun ilk şartı, ulema ile devlet adamları arasındaki anlaşma. Bunun için de ulemanın yaşadıkları çağı bütünüyle tanımaları lâzım. Kısaca, ilim adamları yol göstermelidir politikacıya. Fildişi kuleye çekilmemelidir. Hayreddin'in hedefini tek cümleyle hülâsa etmek kabil: İslâm kalarak çağdaşlaşmak. □

Tunuslu Hayreddin.

